

A kötet megjelenését
a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
támogatta.

HABSBURG TÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK 1.

SOROZATSZERKESZTŐ GERÓ ANDRÁS

© Geró András, editor 2007

© Geró András, Katus László, Kövér György,
Marosi Ernő, Pók Attila, Somogyi Éva,
Szabó Dániel, Szász Zoltán, Szegedy-Maszák Mihály, 2007

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Tomkiss Tamás
Borító- és könyvterv Rácz György

Készült a Kánai nyomdában
Felelős vezető Kánai József

ISBN 978 963 9609 78 5

GERÓ ANDRÁS (SZERK.) *A Monarchia kora – ma*

Geró András
Katus László
Kövér György
Marosi Ernő
Pók Attila
Somogyi Éva
Szabó Dániel
Szász Zoltán
Szegedy-Maszák Mihály

Ú·M·K

Budapest, 2007

- Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. 168–183.; *Modern Sociology and Modern Art in Early Twentieth Century Hungary. Hungarian Studies*, 9/1–2. (1994) 65–71.
- 36 A tüntetés körülményeiről, lefolyásáról lásd Remete László: *Barikádok Budapest utcáin 1912*. Budapest: Kossuth, 1972. Freifeld, Alice: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary 1848–1914*. Washington, DC: The Woodrow Wilson Center Press.; Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 2005. 300–301.
- 37 Jászi: 1912. május 23. In: *JOP*, 181.
- 38 Jászi: Az új Magyarország felé. In: *JOP*, 95.
- 39 *JOP*, 409.
- 40 Uo.: 411.
- 41 *JOP*, 413.
- 42 Lásd erről Hanák Péter értelmezéseit: „A századelő radikális és szocialista értelmisége etikai parancsnak érezte, hogy ne csak felfedezze Magyarországot, hanem át is alakítsa, ne csak megállapítsa, hanem hirdesse is a felfedezett igazságokat. Antifeudális ideológia és program azonban aligha található példát és affinitást a korabeli antikapitalista kultúrkritikában, hanem csakis a felvilágosodás örökségében: a racionális pozitívizmusban, illetve a korabeli szocializmusban.” *Élet és Irodalom*, 1977. szeptember 10. 7. A gondolkör részletes kifejtése: Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Budapest: 1988.
- 43 Sajátos módon Jászi eszmerendszerének kulcsfogalmaként, de igen súlyos negatívumként értékeli ezt Fukász György: „A polgári radikalizmus fejlődésében nagy szerepet játszott a neokantianizmus, főleg az etikai jellegű elemeket kiemelő idealizmus elhárapódzása. Jászi egész politikai-publicisztikai tevékenységére jellemző ez a moralizáló társadalomszemlélet. A polgári radikalizmus moralizáló társadalom-felfogása is adhatott bizonyos impulzust 1956 őszén az ellenforradalmi megmozdulások »moralizáló amorális« tevékenységéhez.” Fukász, 6.
- 44 *The Nation*. 18 November 1931, 541–542. Közli: Jászi, Oscar: *Homage to Danubia*. Rowman and Littlefield, 1994. 52.
- 45 Bár ez Magyarországon előfordult 1990 és 2000 között.

A dualizmus államrendszere

Negyven év után a kiegyezésről

A negyven év ez alkalommal nem a közbeszédben szokásosat jelenti, hanem azt a négy évtizedet, amely a kiegyezés centenáriuma óta eltelt, vagyis azóta, hogy a „'67-es alku” utójára a szakmai és a szélesebb közérdeklődés középpontjában állt.

Ha azt akarjuk meghatározni, hogy az 1960-as években, tehát a kiegyezés századik évfordulóján miről is folyt a diskurzus, nincs is könnyű dolgunk. A polémia részint magáról az államjogi berendezkedésről zajlott, de sok egyéb kérdéstről is: gazdasági növekedésről, a társadalmi szerkezet alakulásáról, és főként a nemzeti problematika két aspektusáról: Magyarországnak a Monarchiában elfoglalt helyéről és a „magyar uralkodó osztályok” nemzetiségi politikájáról. Ez a szemlélet valójában nemcsak a magyar, magát akkor „marxistának” nevező történetírást jellemezte. A kiegyezés századik évfordulóján egy sor nemzetközi konferenciát rendeztek, tanulmányköteteket adtak közre, ezek sem határolták körül tárgyukat.¹ Pedig a kérdés korántsem formális; nem egyszerűen arról van szó, hogy a kiegyezés problémáját tetszés, ízlés, alkalom szerint a kutatók szűkebben vagy tágabb összefüggésben vizsgálták. A kiegyezés-diskurzusban részt vevők tematikáját (tehát elemzésük tárgyát és határait) többnyire történeti felfogásuk határozta meg; az, hogy milyen szerepet és jelentőséget tulajdonítottak a kiegyezésnek. A magyar történeti irodalomban a kiegyezés megítélésében tradicionálisan két alapfelfogás jelent meg (amelyekben persze voltak árnyalati, esetenként akár jelentősebb eltérések, s az érvelések szakmai megalapozottságában, szakmai színvonalában is mutatkoztak különbségek). Mégis voltak, akik a kiegyezés értékelésében a végkifejletből, a Monarchia összeomlásából indultak ki, s a történelmi Magyarország feldarabolását a kiegyezés következményének tekintették. Ez a felfogás szükségképpen a dualista rendszer egészének vizsgálatát követelte. Mások úgy gondolták, hogy a kiegyezés a Habsburg Monarchiában és Magyarországon a polgári átalakulás lezárása volt, és azoknak a problémáknak a „megoldását” kérték számon a '67-es rendezésen, amelyekkel a magyar politika '48-ban birkózott.

Vagyis: a '60-as évek vitái nem a kiegyezésről, a '67-es államjogi aktusról, hanem a dualizmus egész korszakáról szóltak. Ám ennek a tulajdonképpen imponáló szintetikus látás- és elemzés módnak voltak bizonyos negatívumai: óhatatlanul

azt a benyomást keltették, hogy a korszak gazdasági, társadalmi, nemzeti fejlődését a kiegyezés határozta meg. Felértékelték, túlértékelték a kiegyezést. Az államjogi aktus, amelynek most a 140. évfordulójához érkeztünk, ennél kisebb hatású volt – de még így is alapvető jelentőségű: hatalmi döntés volt, amely a soknemzetiségű Monarchia politikai struktúráját és berendezkedését, az állam működési szabályait határozta meg.

Ám kétségtelen, függetlenül attól, hogy én ma hogyan ítélem meg a kiegyezést, tudomásul kell vennem, hogy nehéz leszűkíteni az elemzést a közös ügyekre és azok kezelésére, mert a történeti „diskurzus” tárgya ennél mindig jóval szélesebb volt. A dolgot tovább bonyolítja, hogy a kiegyezés „értékelése” sohasem volt pusztán szakmai kérdés. A dualizmus idején természetesen nem. Politikai jelszó és vízvázlat a '48-asság vagy '67-esség, pártmeghatározó, de úgy, hogy a '48-asok alapján elfogadták a kiegyezést: a közös ügyeket, a közös minisztereket, rendszerint részt vettek a sokat bírált delegációk munkájában. A '67-esek pedig azt mondták magukról, hogy ők '48 megvalósítói. Andrássy Gyula '48-asnak mondta magát, a napi politizálásban pedig felépítette azt a taburendszert, amelyen a dualista korszak politikai közbeszéde nyugodott.

A Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlása után '67 megítélése alig veszített politikai jellegéből: Szekfű, Németh László, Révai József és Bibó István felfogását többen részletesen elemezték. A neveket is csak azért említem, hogy érzékeltessem: a kiegyezés problémája messze túlmutatva önmagán, tradicionálisan a magyar történelmi gondolkodás, politikai publicisztika neurálgikus pontja volt.² '48 vagy '67, '48 és '67 a magyar nemzeti identitás meghatározó eleme.

És tudni kell, a félszázada letűnt dualista Monarchia megítélésének nemcsak nálunk volt aktuálpolitikai tartalma. 1960-ban a stockholmi történészkongresszusról olyan hírek érkeztek, legalábbis a *Századok* című folyóirathoz, valamint nem kevésbé jellemzően az MSZMP KB Tudományos Osztályához, hogy a nemzetközi fórumon Hugo Hantsch, a klerikális osztrák történetíró, és az amerikai Robert Kann a Monarchia idealizálásával a Habsburg Monarchia visszaállításának szükségességét igyekeztek igazolni. Kétségtelen, hogy Hantsch professzor, „a klerikális osztrák történész” (Hantsch Benedek-rendi szerzetes volt, a katolikus antifasizmus jeles képviselője, aki megjárta Buchenwaldot) a háború utáni évtizedekben jelentős szerepet vállalt az osztrák identitás formálásában, és a soknemzetiségű univerzális katolikus Habsburg Birodalomban igyekezett meglegelni az osztrákság, illetve az osztrák tudat történeti gyökereit. „A mi osztrák nemzetünk – írja – a népek családjának együttéléséből keletkezett, mégpedig nem a 18. században, hanem még korábban. Történetünk azoknak a népeknek a történetével együtt formálódott, amelyek megosztották életünket a miénkkel, és amelyeknek mi tékozló bőkezűséggel ajándékoztuk javainkat. A szellem és a vér folytonos cseréje formált minket.”³ Hantsch felfogásában az osztrák történelem nagyon régen elkülönült a némettől, és a Habsburg Birodalom szlávjaival kölcsön-

hatásban alakult. A Habsburg Monarchia az „osztrák nemzet” bölcsője, Mária Terézia a modern osztrák állam megalapítója, azon osztrák államé, amely harcolt a porosz-németekkel. Azaz Hantsch osztrák nemzete a saját útját járta, nem felelős a közeli múlt német bünciéért. Az évtizedeken át nemzeti kánonnak tekintett osztrák történelmi összefoglalásában a dualista Monarchia a népek együttélésének példaértékű kerete.⁴

Amikor 1960-ban Hantsch elindult Amerikába, hogy támogatást szerezzen a máig élő nagy vállalkozás, a *Die Habsburgermonarchie*⁵ sorozatának megindításához, a projekt tervét éppúgy direkt politikai argumentumokkal támasztotta alá, ahogy az akkor nálunk is szokás volt. Azt mondta a Rockefeller Alapítvány képviselőinek, hogy meg kell védeni a Monarchiát, „a nemzetek feletti mintaállamot”, amely a jövő számára is tanulságot szolgál, a nacionalisták diszkreditálásától.⁶

Sok évtizedes tapasztalat alapján és némi cinizmussal azt kell mondanom, hogy a politika hatása a tudományra nemcsak negatív. Hiszen a politikai indíttatásnak és persze a politikai forrásokból eredő pénzeknek jelentős szerepük volt a kiegyezéssel rendszer tényleges érdemi kutatásának megindításában Magyarországon, az utódállamokban és az egykori Monarchia határain túl is. A magyar történészek talán éppen a dualista Monarchia kutatásával kapcsolódtak be a második világháború után először a nemzetközi tudományos vérkeringésbe (persze megfelelő felkészültségű és képességű személyek munkássága által: Hanák Péter, Ránki György, Katus László, Komjáthy Miklós, Diószegi István és mások írásaira gondolok), és ezzel megteremtették annak előfeltételét, hogy a következő évtizedekben a magyar történettudomány eredményei beleépüljenek a Habsburg Monarchia nemzetközi történeti irodalmába.

Ma úgy gondolom, hogy a kiegyezésvita akkor vezetett igazán eredményre, amikor meghaladta eredeti önmagát, amikor egyértelművé lett, hogy a magyarországi tőkés fejlődés jellege és menete, és különösen a társadalmi viszonyok alakulása nem a kiegyezés következménye volt; az ország etnikai és társadalmi struktúrájának sajátosságai sokkal inkább meghatározói voltak a „közösügyes alkunak”, semmint következményei. Ebből az új szemléletből újfajta kérdésvetések következtek, olyan kutatások, amelyek ténylegesen arra vonatkoztak, ami a kiegyezés volt: tehát magára az alkufolyamatra, amely a '67-es rendezést létrehozta, az államjogi berendezkedésre, a közös intézményekre, a kölcsönös egyezkedésnek arra a mechanizmusára, amelyre a dualista birodalom működése épült

Kivel egyeztünk ki 1867-ben?

A historiográfiainak szánt bevezetés után hadd szóljak néhány szót arról, amit ma a kiegyezés fontos kérdéseinek gondolok. Kivel egyeztünk ki '67-ben? – vagy más megfogalmazásban: melyik aktust tekintjük elhatározónak, vagy azt is kérdezhetném,

mikor volt a kiegyezés? – 1867. március 30-án fogadta el a magyar országgyűlés többsége a '67-es bizottság elaborátumát, lényegében az 1867:XII. tc.-t. Tehát ezen a napon született meg a kiegyezés, vagyis akkor, amikor a magyar politikai erők egymással egyezsége jutottak. – Vagy mégsem, inkább június 8-án, a koronázáskor? Vagy novemberben? – amikor az osztrák parlament elfogadta a delegációs törvényt, esetleg december 21-én? – amikor a birodalmi képviselőről szóló alaptörvény a szűkebb Ausztriában ugyanolyan alkotmányos viszonyokat teremtett, amilyenek Magyarországon is voltak – tehát megvalósult a közös ügyek alkotmányos kezelésének alapfeltétele? – A kérdés persze mesterkélt, hiszen nyilvánvalóan egy folyamatról van szó, amelynek különböző etapjai voltak. De azért mégsem érdektelen, hogy a folyamatot hogyan írjuk le. A magyar történeti felfogásban mintha máig olyan kép élne, hogy a kiegyezéshez elsősorban a magyar politikai erőknek kellett egymással megbékélniük. A forgalomban lévő kézikönyvek többnyire azt az utat mutatják meg, hogy a magyar politika különböző csoportjai milyen argumentumok hatására jutottak el az alkuhoz.⁷ Ennek fontosságát természetesen nem vitatnám. Maga Deák a jövő zálogának tekintette, hogy tizenhét évi abszolútizmus után „a kibékülés úgy menjen végbe, hogy benne, amennyire csak lehet, az ország legnagyobb része megnyugvását találja”.⁸

Csak hogy a Monarchiának volt egy másik fele, amelyet az uralkodó éppen akkor „alkotmányos jogokkal ruházott fel”.⁹ Az osztrákokkal való polémia nem hagyható ki az egyezkedés útjának bemutatásából, nem egyszerűen azért, mert az is a folyamat része, hanem mert a létrejövő dualista szisztéma valamennyi ellentmondása, pozitívuma és súlyos hiányossága csak ennek az egyezkedésnek az ismeretében érthető meg.

És akkor most szóljunk néhány szót a birodalom „másik feléről” – vagy legalábbis a schmerlingi parlamentben többségben lévő osztrák-németségéről.

Tudni kell, hogy a forradalom utáni osztrák-német politika alapdoktrínája a birodalmi centralizáció. Ez olyan követelmény, amelyet a polgárság, a vezető állami bürokrácia és a reformbeállított arisztokrácia egyaránt magáénak vallott, mégpedig a neoabszolútizmus éveitől a Schmerling-korszakig és tovább. Bármennyire törekszik is a történetírás (magam is tettem kísérletet erre), hogy az osztrák liberalizmus irányzatait elhatárolja egymástól, a *centralizmus és az állam prioritása* olyan érték, amely az osztrák-német politikai elit különböző csoportjai között egy hallgatólagos és hosszú távú szövetséget teremtett. A centralizált erős állam követelménye részint külpolitikai indíttatású (amennyiben a német egység megteremtése külpolitikai program). „...ein einiges und freies Österreich, als Großstaat” – hangzik a magukat „nagyosztráknak” nevező bécsi liberálisok programja.¹⁰ De nemcsak külpolitikai célokról van szó. Eduard Herbst, a liberálisok baloldalának, radikális csoportjának vezető alakja, legalábbis az 1860-as évek közepéig, nem kevésbé híve az erős centralista államnak, mint a Schmerling-korszak bürokrata teoretikusai. Herbst nagy tehetségű, jól képzett prágai német jogászprofesszor volt. Úgy vélte: „alig van olyan tartománya

Ausztriának, amelyet csak egyetlen nemzet lakna. Az egyes tartományok gyenge kisebbségei számára (és itt elsősorban a kisebbségben lévő németekről van szó) csak egy centralizált erős állami hatalom nyújthat védelmet.”¹¹

1865–66-ban a Habsburg Monarchiában két alapelv áll egymással szemben: birodalmi centralizáció egyfelől (osztrák részről), és a magyar állam önállóságának követelménye másfelől – ezt a két alapelvet kellett valahogyan egymással összebékíteni. Egyetlen program volt, amely a liberális osztrák-német és magyar politikai elitet egymáshoz közelíthette és közelítette is: az alkotmányos viszonyok megteremtése a birodalom két felében és a közös ügyek kezelésében. A két birodalomfél, vagy a magyar közjogi felfogásnak inkább megfelelő kifejezéssel élve: a két állam egyaránt alkotmányos berendezkedése '48 óta a magyar liberalizmus alapkövetelménye. 1867-ben törvénybe is iktatták, hogy a „teljes alkotmányosság Ő Felsege többi országaiban és tartományaiban is életbe lépjen”. Ez nem pusztán elvi deklaráció, több annál: a dualista intézményrendszer úgy van kitalálva, hogy feltételezi a két ország alkotmányos kormányzását. A közös ügyek alkotmányos ellenőrzésére konstruált delegációkat az országos parlamentek választják, mégpedig saját soraikból és évente – tehát létezniük és működniük kell ahhoz, hogy ezt megtehessek. Az országos parlamentek nélkül a közös ügyek alkotmányos ellenőrzésére sincsen mód.

A delegáció – a dualista paritás és alkotmányosság szimbóluma

A két állam és a birodalom alkotmányosságának összefüggése a delegáció intézményében jut a legvilágosabban kifejezésre; mégpedig a jogi elméletben és a politikai gyakorlatban egyaránt. Ám éppen a delegációval kapcsolatban mutatkozik meg legvilágosabban az osztrákok és a magyarok egymástól eltérő álláspontja a Monarchia tervezett új berendezkedéséről.

A magyarok nem akartak nagy szerepet adni a delegációnak, mert féltek, hogy egy szélesebb hatáskörű képviselők testületből idővel birodalmi parlament válhat. Ugyanakkor maguk is bizonytalanok voltak abban, hogy egy behatárolt kompetenciájú testület alkalmas lesz-e a fejedelmi hatalom korlátozására, a közös kormány alkotmányos ellenőrzésére. Ebben a kérdésben a magyar táboron belül is jelentős nézetkülönbségek mutatkoztak. Tiszáék (tehát a Deák-párt mértékelt ellenzéke) reális veszedelemnek látták, hogy a birodalom külpolitikáját továbbra is abszolutisztikus eszközökkel irányítják majd. Amikor azonban a Deák-párti Gorove István azzal nyugtatta őket, hogy ha a delegáció nem lesz meglegedve a miniszterrel, megvonhatja tőle a bizalmat – „és ebben van mindig az alkotmányos garancia, hogy az a miniszter, ki nem a delegáció szellemében akarja az ügyet vezetni, az ügyek vezetéséről leszorítottatik...”¹² –, tehát amikor azt

bizonygatja, hogy a delegáció igenis parlamenti funkciót fog betölteni, az ellenzéki képviselők visszarettennek: ha a delegációnak joga lesz arra, hogy a közös minisztert felelősségre vonja, kezdeményezési jogot kap és szótöbbséggel határozhat, akkor „megszorított hatáskörű parlamentté” válik, márpedig ők közös parlamentet semmiképpen sem akarnak.¹³

Az osztrák-németeknek éppen ellenkező gondjai voltak. Moritz von Kaiserfeld, a stájerországi német liberálisok vezető személyisége, aki 1866-ban érdemi együttműködést keresett a Deák-párti politikusokkal, a delegáció intézményét alapjában elhibázottnak tartotta. „Önnek el kell ismernie – írta magyar barátjának, Trefort Ágostonnak –, hogy a delegáció nagyobb súlyt helyez az ország függetlenségére és önállóságára, mint az államjogi közösségre... Nem tudom megnyugtatni magamat afelől, hogy a külügyeket – amelyek oly fontosak minden birodalom számára, a mi számunkra pedig döntő jelentőségűek – az adott formában alkotmányosan lehet kezelni. Minden differenciát, ami a Lajtán inneni és túli nézetek között fennáll, a kormány a maga javára fogja fordítani...”¹⁴

Néhány hónappal később a parlamentben mégis megszavazta a delegációs törvényt, mert úgy gondolta, idővel valami jobb fejlődhet belőle.¹⁵ Tulajdonképpen mindenki, aki a delegáció mellett foglalt állást, arról szólt, amivé a delegáció a jövőben válhat. Ignaz von Plener: Tudjuk, hogy a magyarok a delegáció eszméjében „nekünk és a birodalomnak tett koncessziót látnak”. Nem utasíthatjuk el azt, amit felajánlottak, mert a delegáció eszméjében mégiscsak benne rejlik a közös parlamenti képviselő eszméje, az a gondolat, amelyért egész parlamenti tevékenységünk során harcot folytattunk.¹⁶ Ugyanezt mondja szinte mindenki: a delegáció az egyetlen kötelék, amely képes a birodalom két egymástól elválasztott részét összetartani (Dr. Lovro Toman).¹⁷ Valahogy senki sem veszi szó szerint a delegáció törvényét, senki sem látja hosszú időre szóló megoldásnak, csupán lehetőségnek: győzött az alkotmányos összetartozás gondolata, hagyjuk a gyakorlatnak, a jövőnek, hogy ennek működési formáját megtalálja. Karl Werther báró bécsi porosz követ is azt jelenti Berlinbe: „Ha a delegációs terv abban a formában, ahogyan azt a magyar országgyűlés elfogadta, nem is felel meg minden párt kívánságának, mégis ez az intézmény az egyetlen összekötő kapocs a birodalom különböző részei között.” Többet a magyaroktól nem lehet elérni. Be kell látni, „hogy ezáltal legalább az osztrák állameszmét sikerült fenntartani”.¹⁸

A delegáció a dualista Monarchia furcsa képződménye volt: a közös ügyek kezelésének támadható, jobb híján adódó kényszermegoldása. Csak míg a magyarok azért ragaszkodtak hozzá, hogy általa a közös, vagy központi parlamentet elkerüljék, az osztrák-németek éppen a birodalmi egység gondolatának menedékét, megvalósításának lehetőségét látták benne. A delegáció a dualista alkotmányosság szimbolikus intézménye, hiszen jelképes értelme van annak, hogy az alkotmányosság védelme olyan testületre hárul, amelyről leginkább azt mondják meg, mit nem tehet, mibe nem avatkozhat, mi nem tartozik a hatáskörébe. Nem

hozhat törvényeket, a delegációs képviselők együttes ülésben nem tanácskozhatnak, legfeljebb közös szavazásra gyűlhetnek egybe. A delegáció ugyanakkor a két birodalomfél paritásának szimbolikus intézménye. A 60–60 tagból álló képviselőtestület gonddal kimódolt, bonyolult működési rítusa a paritást szolgálja. A delegáció páros évben Pesten, a páratlanban Bécsben ülésezik. Ha Pesten tartja üléseit a Reichsrat, ha Bécsben, a magyar képviselőket fogadja először az uralkodó. A magyarok számára minden a közös intézmények iránt tanúsított fenntartásuk ellenére a pesti delegációs ülés a paritás ünnepe, a kétévenként néhány hétre ismétlődő illúzió, hogy Pest a birodalomnak Béccsel egyenrangú székvárosa. Ilyenkor hosszabb-rövidebb időre lejön az uralkodó, a közös kormány, a közös minisztériumok apparátusának egy része. Időnként itt tartják a közös minisztertanács üléseit, s ha már a külügyi hivatal Pestre költözött, a diplomáciai fogadásokat is. A magyar delegációt annyira magával ragadja a két állam egyenjogúságának vágya-illúziója, hogy éveken keresztül a „Magyar–Osztrák Monarchia zárszámadását” terjeszti fel az uralkodónak, mígnem a Musil tollára való csínytevést végül egy buzgó bécsi hivatalnok fel nem fedí. De nem kerekedik az ügyből közjogi válság, még botrány sem. Csendben elsímítják. A felelős magyar kormány, mint a megszeppent nebuló, ígéretet tesz, hogy ezután csak közjogilag korrekt szöveget terjeszt Ófelsége elé.

Bizalmatlanság, féltékenység és egy sajátos alacsonyabbrendűségi érzés vezeti a feleket a kiegyezés megalkotása során, és azután a dualizmus évtizedeiben. Az osztrákok tartanak a magyaroktól, mert Magyarországot (még mielőtt ezt törvénybe foglalnák) egy politikai nemzet uralja, nem úgy, mint a nemzetileg megosztott és Landokra tagolt, lényegében csak tartományi politizálási hagyományokkal rendelkező Ausztriát, ahol az osztrák-németiség számát és politikai súlyát tekintve a királyságok és országok jelentős részében kisebbségben van.¹⁹ Az osztrákok irigylik a magyarok politikai hegemoniáját, amint azt is, hogy a magyar politika élén nagy tekintélyű, karizmatikus *nemzeti* politikusok állnak, olyanok, akiknek császári kegytől, hivatali hatalomtól független önsúlyuk van (Eduard Herbst, Moritz von Kaiserfeld, Johann Nepomuk Berger nevének Ausztriában is kisebb súlya van, mint Deákénak vagy Andrássyénak). A magyarok viszont a ciszlajtán politikai erők mögött (okkal vagy jogtalanul) mindig „Bécsset” látják – Bécsset, az udvari és a bürokrata centrumot. – Udvar és bürokrácia a magyar tudatban egymásba csúsznak, felcserélhetőek egymással és végképp nem különülnek el a bécsi parlamentben képviselt osztrák-német politikától. („Akár hányan örülnek, ha csak a németet szidhatják és üthetik, akár a szabadság, akár az abszolutizmus érdekében tölthetik rajtuk kedvüket” – kesereg Andrássy Gyulának Eötvös József.)²⁰ A politikai érzelmek terén sajátos *Haßliebe*, a ráció síkján pedig az eltérő felfogás a birodalmi közösségről és annak funkciójáról a dolgok lényegéhez tartozik. E nélkül aligha érthető a dualista rendszer működése, ennek ismeretében pedig csodálhatjuk, hogy mégis működött.

Pedig a delegáció intézménye végül betöltötte hivatását. Nem lett belőle birodalmi parlament, és képes volt bizonyos alkotmányos ellenőrző szerepre, mégpedig nemcsak a közös költségvetés vitái során, hanem más alkalmakkor is. A közös-ügyes bizottság élt interpellációs jogával, vagy valami ahhoz hasonlóval, néhány esetben azt is elérte (Gorove szavaival szólva), hogy a miniszter, aki nem a delegáció szellemében vitte az ügyeket, az ügyek vezetéséről leszorított. Agenor Gołuchowski grófot, aki több mint egy évtizeden keresztül állt a külügyek élén és hajtott végre nem is egy sikeres politikai akciót, amikor magyar belügyekbe avatkozott, a delegáció távozásra kényszerítette.

Fait accompli

A kétféle birodalomfelfogás, ami a delegációs viták során is felszínre került 1866–1867-ben, institucionalizált keretek között nem ütközhetett meg egymással. Ennek szerzteágazó, a múltban gyökerező okai voltak, amelyek azután a dualista monarchiában való együttélés mindennapjaira is befolyást gyakoroltak.

Az 1863–64-ben, amikor nyilvánvaló lett, hogy a magyarok nem küldenek képviselőt a birodalmi tanácsba, s erre hivatkozva, vagy ezt ürügyül használva Schmerling elutasította az alkotmány továbbfejlesztését, főképpen a miniszteri felelősség bevezetését, egyes liberális csoportok szembefordulnak vele. Felléptek az ellen az államminiszter ellen, akit 1861-ben oly nagyon bizalommal és rokonszenvvel fogadtak, akit az alkotmány atyjának tekintettek. Az osztrák liberálisok felismerték, hogy csakis a birodalom egészének (mindkét felének) alkotmányos berendezkedése biztosítja az alkotmányosság létét és továbbfejlesztésének lehetőségét. A liberális szolidaritás eszméje, amely mindig fontos volt az osztrák-németek számára, ti. szolidaritás az alkotmányos német államokkal a bismarcki német hegemoniatörekvések ellenében, ekkor egészül ki a szabadelvű magyarokkal való szolidaritás gondolatával. Egyes osztrák-német politikusok, a már idézett stájerországi Moritz von Kaiserfeld, Karl Rechbauer és mások megpróbálnak kapcsolatot keresni Lajtán túli elvbarátaikkal. A közeledésnek a jelei már a Schmerling-korszakban megmutatkoznak. Amikor Schmerling megbukik, s az őt követő kifejezetten antiliberalis Belcredi-kormány a magyarokkal való kiegyezési tárgyalásokra hivatkozva felfüggeszti az ún. szűkebb birodalmi tanácsot, tehát a cislajtán parlamentet is, amelynek a magyar kiegyezéshez semmi köze, a magyarokkal amúgy is rokonszenvező osztrák liberális csoportok számára még nyilvánvalóbbá válik a liberális-alkotmányos erők összefogásának szükségessége. A magyarokkal való együttműködés azonban nem volt egyszerű dolog. Léteztek ugyan korábban is személyes kapcsolatok, Kaiserfeld levelezett Treforttal, Eötvös nyilvánvalóan fogékony a liberális szolidaritás eszméi iránt. Ám Deák, akinek döntő szava volt a magyar politikában, egy másfajta elvi megfontolásból

óvakodott attól, hogy a Lajtán túliakkal bármilyen formában érintkezésbe lépjen. Úgy ítélte meg, hogy a jogfolytonossághoz való ragaszkodás lehetetlenné teszi ezt. A Pragmatica Sanctio értelmében ugyanis ügyünk csak a királlyal van, nem a birodalom másik felével vagy annak képviselőtestületével. Csak az uralkodó személyének közössége, a közös védelem kötelessége kapcsol bennünket össze a Lajtán túli területekkel – egyezkednünk nem velük, hanem a közös uralkodóval kell. A szűken értelmezett közjogi érveken túl persze reálpolitikai megfontolások is vezették. A német–magyar liberális együttműködés nem lett volna rokonszenves az udvar számára, és éppen ezért a magyar nemzeti követelések szempontjából hasznos sem. De valójában befelé sem volt járható politika a birodalmi parlament bármely, még ha legtoleránsabb pártjával való együttműködés, valamifajta elég megfoghatatlan közös liberalizmus talaján. A magyar liberálisok számára a német az német: írja bár Kaiserfeldet vagy Schmerlinget a zászlajára. Minden bűnök forrása a német centralizáció, akár Bach, akár Schmerling neve fémjelzi azt, s egy Kaiserfeld-féle grazi politikus a magyar parlamentben sohasem lehet tárgyalópartner. A bizalmat az alkotmányra felesküdő Ferenc József iránt fel lehet ébreszteni a magyar politikai elitben, a német bürokrácia és polgárság iránt nagyon nehezen. És volt még egy fontos tényező: a magyarokkal kapcsolatot kereső liberális csoportok a német képviselőknek, sőt a német liberális képviselőknek is törpe kisebbségét alkották. 1861-ben a szűkebb birodalmi tanács 203 tagjának 2/3-a ugyan a német liberális táborba tartozott,²¹ a magyarokkal kapcsolatot kereső, főként grazi és linzi „autonomisták”-hoz azonban legfeljebb egy-két tucat képviselő tartozott. Könnyelműség lett volna éppen rájuk építeni messzemenő terveket.

Königrätz után alapvetően megváltozott a helyzet. A Monarchia kényszerhelyzetbe került. A soknemzetiségű közép-európai birodalom nagyhatalmi létét ugyan senki sem tagadta, a győztes Poroszország egyetlen darab osztrák földre sem tartott igényt. De Ausztria kiszorult a Német Szövetségből, és ezzel nemzeti jellege vált kérdésessé egy olyan korban, amelyben a nemzeti elv döntő momentum, államalkotó és birodalombomlasztó tényező volt. A birodalom német hátterének elvesztése az osztrák-németség személyes és speciális veresége volt. Nem mintha 1866 előtt *nemzeti (német) voltában* privilegizált helyzetet élvezett volna a birodalomban. Ferenc József császár a nemzeti törekvések iránt nem mutatott rokonszenvet, sőt megértést sem. Az osztrák-németséget a Monarchia ugyanolyan elemének tekintette, mint a cseheket, a lengyeleket vagy a magyarokat, legfeljebb lojalitásukban különböztette meg őket. De a birodalom, amelyben éltek, *német* nagyhatalom volt, és 1866-ban ez vált kétségessé. „Németként születtem, leszek-e még újra” – sikoltott fel Grillparzer. És ne felejtjük el, az osztrák-németség akkor veszítette el külső nemzeti támaszát, amikor Ausztriában Richard Belcredi kormánya szlávokkal rokonszenvező, föderalista és kifejezetten antiliberalis politikát folytatott. A német hátterét veszített osztrák-németség

felfogása Königrätz hatására alapjában átalakul: a szűkebb Ausztriára (tehát a Lajtán inneni területekre) akarja korlátozni, ám ott megerősíteni pozícióját, határozottan német nemzeti politikát kíván folytatni, és alkotmányos viszonyokat teremteni. Mindegyik törekvése a magyarokhoz közelíti. Megnö azoknak a száma és ereje, akik a magyarokkal való kiegyezésben látják a birodalom konszolidálásának lehetőségét.

1866 késő őszen Friedrich Ferdinand Beust bárót, a korábbi szász minisztert hívja Ferenc József császár a Monarchia külügyeinek élére, aki felismeri és táplálja a politikai szituációban bekövetkezett változásokat. Az európai konstellációra és a Monarchia belső viszonyaira való hivatkozással győzi meg a császárt: a kormány egyszerre sohasem kedvezhet valamennyi nemzetnek. „A jelen pillanatban, amikor a nemzetiségek törekvései annyira divergensek, amikor lehetetlen, hogy a kormány valamennyinek megfeleljen, akkor az a feladata, hogy azokra támaszkodjunk, akiknek a legnagyobb életerejük van, egymáshoz szellemileg közel állnak, és kölcsönös érdekeik egymással közvetlenül érintkeznek, ti. a német és a magyar elemre.”²² Ezt kifejezette Beust Ferenc Józsefhez írott elaborátumában – meg is kellett tennie, hogy elfogadtassa az uralkodóval birodalma dualista és alkotmányos átalakítását, érvelhetett a minisztertanácsban, ahol akkor komolyan vették a hivatali titkot. (A politikus és tisztviselő a császári audienciák titkát magával vitte a másvilágba.) Ám az osztrák parlamentben a birodalom szigorúan dualista átalakítását, a két „vezető” nemzet koncepcióját és törvényjavaslatát nem lehetett vitára bocsátani. Utaltam rá, hogy a szűkebb osztrák parlamentben a schmerlingi választási szisztéma következtében művi úton német többség volt ugyan, de nagy súlyuk volt az olyan szláv és német erőknél, amelyek a kétközpontú birodalmi centralizációt elfogadhatatlannak tartották. Az évek során kikínálódott, immár megváltoztathatatlan magyar kiegyezési törvényeket nem lehetett az osztrák parlament vitaközö pártjai prédájának engedni.

Az osztrák képviselőket Beust kész tények elé állította. Ragaszkodott a magyar kiegyezési törvények változtathatatlan parlamenti elfogadásához (a közös-ügyes törvényekről nem engedett vitát az osztrák parlamentben), mert kötötte a magyar kormánynak tett ígérete, s mert Ausztriában nem rendelkezett olyan szervezett többséggel, amelyre feltétlenül építhetett. Beust a kiegyezés megváltoztathatatlan tényével fájdalmas csalódást okozott az osztrák-németségnek (nem szólva a konzervatív szláv és német ellenzékéről), de cserében alkotmányosságot és német vezetésű osztrák parlamentet biztosított. Az osztrák-német liberális elit tudomásul vette a Monarchia dualista átalakítását, azt, hogy a birodalmi egység a közös ügyekre korlátozódott. Cserébe garanciát kapott mindkét birodalomfél alkotmányos kormányzására, a Lajtán innen német, a Lajtán túl magyar hegemoniával. Az osztrák-németség (amint a magyarok is) kompromisszumra kényszerült. Lemondásokkal járó győzelmét azonban vereséggé élté meg: fait accompli (befejezett tények) elé állították, reá kényszerítették a kiegye-

zési törvényeket. – Minderre azért kell utalni, hogy éreztük – a kiegyezésnek nemcsak a tartalma, tehát a korábban egységes, vagy annak vélt-óhajtott birodalom dualista megosztása, hanem a kiegyezés genezise is sérelmes volt az osztrák-németség számára. Nem oldotta az egyezkedő felek: „osztrákok” és magyarok kölcsönös bizalmatlanságát, inkább hozzájárult konzerválásához. A dualizmus hosszú évtizedei alatt a közös birodalomban való kényszerű együttműködést sajátos és mindig viszonzott féltékenység és sértettség jellemezte.

Az uralkodó helye a magyarok közösüges felfogásában

Most térnék vissza eredeti kérdésemhez: kivel egyeztünk ki '67-ben? – Ferenc Józseffel. De természetesen nem pusztán az ismert, közhelynek tekinthető tény kívánom ismételni, hanem hangsúlyozni, hogy a kiegyezésben sajátos módon találkozott egymással a magyaroknak a Pragmatica Sanctióra építő dualizmus-felfogása és az uralkodó autokrata ambíciója. Közismert (erről rengeteget írtak), hogy Ferenc József az alkotmányos korban is ragaszkodott Háza abszolutista hagyományaihoz nemcsak az uralkodói hatalom alapkérdéseiben (a hadsereg vezetésében), hanem egész ideológiájában-filozófiájában: a katonák a császárért harcolnak, a hivatalnokok Őfelsége szolgálatában állnak. A tiszt és a hivatalnok tőle kapja posztját, a pályája során őt megillető előléptetéseket, kitüntetések és az azokkal együtt járó udvari rangot. Sokan írtak arról, hogy a császár milyen töretlen érdeklődéssel tanulmányozta a megcsontosodott formában eléterjesztett előléptetési javaslatokat, hogy fontosnak tartotta a személyes találkozást alattvalóival. E sajátos „birodalom atyja” szerep nagyon jól megfért a magyaroknak a Pragmatica Sanctióból eredeztetett, az uralkodóról vallott közjogi felfogásával. Tehát nemcsak arról van szó, hogy Ferenc József prealkotmányos nézeteket vallott, hogy azonosította a fejedelmi hatalmat az állammal, nemcsak Ferenc József személyes törekvéseiről (amit aligha lehet túlbecsülni), hanem arról, hogy a '67-es szisztéma kedvezett ennek az uralkodói szerepfelfogásnak. Minthogy a magyarok mereven elutasították a birodalom létét, azt mondták, hogy a közös ügyek az uralkodó közösségből erednek, dolgunk a királlyal van, s nem a birodalom másik felével. – Ebben a politikai-jogi konstrukcióban az uralkodót rendkívül fontos hely illette meg: a közös minisztereket (akik felelősséggel tartoztak ugyan a delegációknak) az uralkodó saját belátása szerint nevezte ki, nem lehetett tekintettel valamifajta parlamenti többségre-véleményre, mert ilyen a delegációban egyszerűen nem jöhetett létre. A delegációknak, ha nem sikerült üzenetváltások során egyezsége jutniuk, az uralkodó döntésére kellett hagyatkozniuk. A kiegyezést megkötő magyar nemesi-polgári liberális elitnek az uralkodó iránt tanúsított abszolút bizalma nem pusztán lojalitás. A dinasztiahűség egy nagyon jól használható, tulajdonképpen az összbirodalom (a Gesamtstaat) megkerülésére

módot adó, ha tetszik morális, ha tetszik közjogi kategória: lehetővé teszi a Habsburg Birodalomhoz tartozást anélkül, hogy egy a két ország felett álló birodalom létét el kellene ismerni. Az oly sokat hangoztatott dinasztiahűségnek fontos eleme, sajátos értelme, kiegészítő tartalma ragadható itt meg: a dinasztiahűség a '67-es rendszerben védelem a két ország felett álló Gesamtstaattal szemben. Márpedig e védelem a kiegyezési mű egyik legfontosabb eleme.

Deák Ferenc mondotta száznegyven esztendeje: „A kiegyenlítésnek azon módja, melyet én is javaslok, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyezteti, s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös.”²³ – Én e rövid írásban az „alkotmányos szabadság” megteremtésének politikai-jogi kereteit igyekeztem felvillantani. A kiegyezésnek hazánkra nézve sok tekintetben előnyös voltával a kötet más írásai foglalkoznak.

Jegyzetek

- 1 Berger, Peter (szerk.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Wien: 1867.; Mayer, Theodor (szerk.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen*. München: 1968.; Vantuch, Anton-Holik, L'Udovit (szerk.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien*. [Referate und Diskussion] Der internationalen Konferenz in Bratislava, 28. 8.–1. 9. 1867. Bratislava: 1971.
- 2 A kérdés első tudományos igényű és részletes elemzésére Hanák Péter tett kísérletet egy 1973 nyarán írott tanulmányában: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában*. In: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest: 1975. 157–221.
- 3 Somogyi Éva: A dualizmus megítélésének változásai az osztrák történetírásban. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest: 1993. 361.
- 4 Hantsch, Hugo: *Die Geschichte Österreichs*. 2 Bde. 1950–1969 között öt kiadást ért meg.
- 5 *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* című sorozat kötetei az Osztrák Tudományos Akadémia gondozásában 1973 óta jelennek meg, kezdetben Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch, 2000 óta Helmut Rumpler és Peter Urbanitsch szerkesztésében. Eddig nyolc kötet látott napvilágot, közülük több két felkötetben, összesen 11688 oldal terjedelemben.
- 6 Hugo Hantsch: Das Forschungsprojekt zu einer Gesamtdarstellung der Geschichte und Kultur der österreichisch-ungarischen Monarchie. In: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Klasse Jg. 1960.
- 7 Vannak ellenpéldák, talán szabad itt név szerint hivatkoznom Miru György kiváló összefoglalására a Veliky János szerkesztette egyetemi tankönyvben: *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Budapest: 1999. 138–167.
- 8 Vö.: Deák tárgyalásai a kormány tagjaival 1866 februárjában. Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*. Budapest: 1903. III. 562.
- 9 Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*. IV, 428.
- 10 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest: 1967. 25.

- 11 Helmut Rumpler: Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem. In: Kovač, Dušan–Suppan, Arnold–Hrabovec, Emilia (szerk.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Bratislava: 2001. 9–21.
- 12 Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*. IV, 264.
- 13 Uo.
- 14 Kaiserfeld Treforthoz 1867. április 9. OSZK, Kézirattár, Trefort levelezése.
- 15 A delegációs törvény vitája: *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates IV. Session*. Wien: 1869. 1367. (1867. november 13.)
- 16 Uo.: 1327–1330. (1867. november 12.)
- 17 Uo.: 1323–1327. (1867. november 12.) Dr. Lovro Toman laibachi német képviselő.
- 18 Werther jelentése, 1867. november 18. PA. AA. Bonn, I. AA. 1, No. 54 Bd. 4.
- 19 Alsó-Ausztriában, Felső-Ausztriában, Salzburgban, Stájerországban, Karintiában, Tirolban és Vorarlbergben van a németiség abszolút többségben. A három cseh tartományban 30–40% a németiség aránya, Krajnában, Triesztben, Görz és Isztria tartományokban, valamint Galíciában, Bukovinában és Dalmáciában elenyésző a német lakosság aránya.
- 20 1865. július 18. Eötvös József: *Összes munkái. XX. Levelék*. [Kiadja: Voinovich Géza.] Budapest: 1903. 133.
- 21 Az osztrák-németek parlamenti többségüket a Schmerling által kimódolt választási rendszernek köszönhették. Az osztrák-németiség, amely önmagát a Monarchia legfontosabb támaszának tekintette, Ausztria összlakosságának alig több mint egyharmadát képezte: 21,7 millióból 8 millió volt német, 5,2 millió cseh, 3,2 millió lengyel, 2,8 millió ukrán, 1,1 millió szlovén, félmillió szerb és olasz és kb. 200 ezer román. *Österreichische Statistik, 1880*. Wien: 1881. Heft 2, 121.
- 22 Az 1867. február 1-jei minisztertanács. Kiadva: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. VI. Abteilung: Das Ministerium Belcredi Bd. 2. Bearbeitet von Horst Brettenr-Messler*. Wien: 1973. Nr. 125. 398–408.
- 23 Deák Ferenc válasza Kossuth Lajos 1867. május 26-ai nyílt levelére (1867. május 30.). Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*. V. 8–10.